De Levende Natuur 106 (3):134-137 (2005)

De Levende Natuur

Harm Piek &
Bart van Tooren

100 jaar veranderingen in natuurbeheer bij Natuurmonumenten

In de afgelopen eeuw hebben de visies op natuurbeheer en natuurbeleid met enige regelmaat drastische wijzigingen ondergaan als gevolg van veranderde wetenschappelijke en maatschappelijke inzichten. Hetzelfde geldt voor de uitvoering van het beheer. Hierbij speelden ook de grotere financiële mogelijkheden, de toename van kennis en de professionalisering bij Natuurmonumenten een belangrijke rol. In deze bijdrage worden in het natuurbeheer van de afgelopen 100 jaar diverse perioden onderscheiden. Er wordt tevens ingegaan op enkele toekomstige ontwikkelingen en wensen in het natuurbeheer.

De belangrijkste ontwikkeling in het natuurbeheer in de afgelopen 100 jaar heeft zich voorgedaan tussen 1950 en 1990. Vooral het natuurbeheeronderzoek onder leiding van Westhoff en Mörzer Bruins heeft zich in die periode voltrokken en is van grote invloed geweest. Dit onderzoek is voor een belangrijk deel in de terreinen van Natuurmonumenten uitgevoerd. Ook belangrijke visies op diverse aspecten van het natuurbeheer zoals bosbeheer, begrazing, wildbeheer en cultuurhistorie zijn mede door Natuurmonumenten ontwikkeld en vaak in meer of mindere mate door andere natuurbeherende organisaties overgenomen.
Er is dus alle reden om bij het eeuwfeest van Natuurmonumenten bij deze geschiedenis van het beheer stil te staan. Temeer omdat tot nu toe in de geschiedschrijving over de natuurbescherming aan het beheer relatief weinig aandacht besteed is. Het overzicht van Gorter (1986) heeft voornamelijk betrekking op het aankoopbeleid, op algemene natuurbescherming en op het reilen en zeilen van Natuurmonumenten als Vereniging. Bovendien betreft het een geschiedschrijving tot 1985, terwijl een aantal belangrijke ontwikkelingen in het natuurbeheer (o.a. natuurontwikkeling en het 'wildernisdenken') pas na 1985 tot stand zijn gekomen. Ook de proefschriften van Van der Windt (1995) en De Jong (2002) geven onvoldoende algemeen inzicht in de geschiedenis van het natuurbeheer, omdat ze slechts deelaspecten behandelen en betrekkelijk weinig informatie geven over het praktische natuurbeheer.

De geschiedenis van 100 jaar natuurbeheer kan in deelperioden opgedeeld worden (Gorter, 1986). Per periode zijn in het kort de belangrijkste aspecten van het natuurbeheer aangegeven. Vervolgens blikken we vooruit: wat kan het verleden ons leren voor de toekomst en wat zijn onze wensen?

Periode 1905 –1930: de basis wordt gelegd

De belangrijkste activiteiten van Natuurmonumenten waren aankoop en het werven van fondsen hiervoor, voorlichting en communicatie, propageren van natuurbeleving, alsmede 'natuursport' ten behoeve van het verankeren van natuurbescherming in de samenleving. Beheer is in deze periode vooral een kwestie van het voortzetten van het bestaande landbouwkundig gebruik zoals maaien en beweiden van graslanden, rietteelt, bosbouw e.d. De hieruit voortkomende opbrengsten aan producten zoals riet, vis, hout en pachtgelden waren de belangrijkste motieven om beheerwerkzaamheden uit te voeren. Wel is er sprake van een debat over de vraag of ingrijpen in de natuur nu wel of niet past in natuurbescherming (van der Windt, 1995). Ook is men er zich van bewust dat negatieve externe invloeden zoals stroperij, ontwatering en vervuiling actief aangepakt moeten worden.

Periode 1930-1945: vechten tegen de bierkaai

In deze periode van grote ontginningen, economische crises en oorlogsjaren waren er nauwelijks middelen om gebieden aan te kopen en beheerwerkzaamheden uit te voe-

De Levende Natuur 106 (3):134-137 (2005)

Landgoed Schaep en Burgh, hoofdkantoor vanaf 1975 (foto: Natuurmonumenten).

ren. Het wetenschappelijk debat over noodzaak voor actief intern natuurbeheer is nog nauwelijks doorgedrongen, maar ten aanzien van bijv. weidevogels werd er op pragmatische gronden wel een aangepast graslandbeheer gevoerd. De vogelbeschermers waren voor ingrijpen in de natuur, anders dan de 'non-interventionisten' (van der Windt, 1995). Ook was ingrijpen in de fauna zoals verjagen en afschot van o.a. Edelherten, roofvogels en Aalscholvers wel aan de orde (van den Broek, dit nummer; de Wijs, dit nummer).

Periode 1945-1960: het experiment

In deze periode wordt gezocht naar een wetenschappelijke basis voor natuurbeheer. Belangrijk moment is de lezing van Westhoff op het NJN-congres in Drachten (1945), waarin de noodzaak voor actief beheer duidelijk werd verwoord en de controverse tussen de non-interventionisten en de pleitbezorgers voor wel ingrijpen beslecht werd (Westhoff, 1945). Het is ook de periode waarin door beheerexperimenten inzicht werd verkregen in de effecten van maaien, kappen e.d. Deze beheerexperimenten leidden ook tot meer draagvlak binnen het bestuur van Natuurmonumenten om de noodzakelijke investeringen te doen in beheermaatregelen.

Periode 1960-1970: ecologische benadering natuurbeheer

In deze tijd is algemeen geaccepteerd dat actief beheer noodzakelijk is. Ten aanzien van veel beheervormen verkrijgt men door onderzoek een beeld van het effect ervan op flora en fauna. Ten aanzien van bijv. graslandbeheer, bosbeheer en faunabeheer groeit het inzicht dat met het traditionele (agrarische) beheer niet de gewenste natuurkwaliteiten bereikt worden. Maar landbouwers, bosbouwers en jagers bepaalden nog steeds voor een belangrijk deel de beheervormen en gaven aan deze kritiek nog weinig gehoor.

Periode 1970-1990: de technologie van het natuurbeheer

Het actief ingrijpen in de natuur werd min of meer als een vanzelfsprekendheid gezien. De belangrijkste motivatie hiervoor was dat de natuurkwaliteiten gekoppeld waren aan halfnatuurlijke landschappen en oude cultuurlandschappen die een product waren van oude agrarische gebruikvormen. De technologie van het natuurbeheer was dan ook voor een groot deel gebaseerd op historische beheersvormen. In deze periode formuleerde Natuurmonumenten landelijk beleid voor bijv. het beheer van bos (Frentz & Siebel, dit nummer) en heide (Dirks & van der Ploeg, dit nummer). Het beheer was vooral gebaseerd op vegetatiekundige inzichten, en vroeg om grote financiële middelen. Onderzoek aan beheermaatregelen voor behoud en herstel van natuur kwam vooral door het Rivon (en hun nazaten als RIN, IBN en Alterra) en een aantal universiteiten tot grote bloei. Hierbij waren vooral verdroging, verzuring en vermesting belangrijke onderwerpen voor onderzoek.
Ook was er al sprake van verbreding van het natuurbeheer met landschapsbeheer en recreatief medegebruik. Vanuit het rijksnatuurbeleid wordt meer verantwoording gevraagd ten aanzien van het resultaat van het beheer, resulterend in verplichte beheerplannen voor de natuurgebieden. Natuurbeheer wordt een professionele technologie en behalve beheerplannen

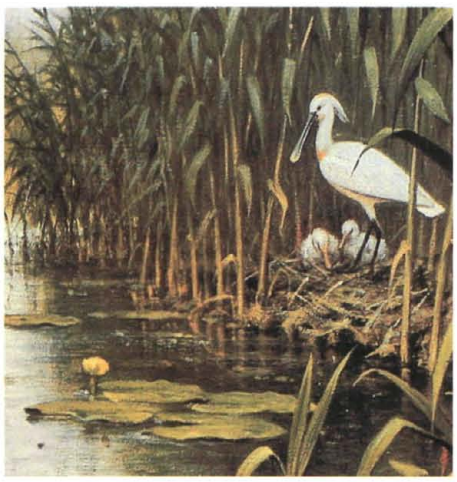

Oude schoolplaat Naardermeer jaren '30 (foto: Natuurmonumenten).

komen er als uiting van een meer planmatig beheer nu ook bijv. werkplannen en basisinventarisaties. De eerste monitoringsplannen voor individuele natuurgebieden ontstaan bij Natuurmonumenten in 1989. Omstreeks 1980 begint opnieuw het inzicht te komen dat het beheer een natuur oplevert die sterk door mensen wordt bepaald en dat natuur die meer 'op eigen benen staat' weinig kans krijgt. Onder invloed van het Amerikaanse 'wildernisdenken' groeit het inzicht om in grote natuurgebieden natuurlijke processen veel meer kansen te geven. En in het verlengde daarvan ook door natuurontwikkeling deze processen kansen te geven. Het Plan Ooievaar (de Bruin et al., 1987) was hier het eerste resultaat van.

Periode 1990-2005: snel veranderende inzichten

Natuurbeheer wordt in deze periode steeds meer geformaliseerd en er is steeds meer sprake van afstemming op het rijksbeleid. Het Natuurbeleidsplan (Ministerie van LNV, 1990) geeft met het concept van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) het natuurbeheer nieuw elan. De EGM-regeling (Effectgerichte Maatregelen) ten behoeve van natuurherstel, later OBN (Overlevingsplan Bos en Natuur) geheten, wordt een groot succes. Later volgt het Programma Beheer als nieuw subsidiestelsel voor het natuurbeheer.
Natuurbeheer wordt in deze periode steeds meer 'vermaatschappelijkt'. De ideeën ten aanzien van agrarische natuurbeheer, GIOS (Groen in en om de Stad), Rood voor Groen e.d. krijgen in deze tijd hun beslag. De rol van het wetenschappelijk onderzoek in het natuurbeheer raakt wat meer op de achtergrond. Aspecten als natuur- en landschapsbeleving (Schröder, dit nummer), cultuurhistorie (van Lochem-van der Wel & Purmer, dit nummer) en het samenwerken met andere partijen en organisaties worden steeds belangrijker in de visie op het natuurbeheer. De laatste jaren van deze periode komen er minder financiële middelen voor het natuurbeheer beschikbaar. Dit dwingt Natuurmonumenten prioriteiten te stellen in het beheer, geholpen door formele evaluaties van het beheer (o.a. Dirks & van der Ploeg, dit nummer).
Opvallend is de zeer sterk stijgende stroom aan informatie over de gebieden (van Aanholt & de Bie, dit nummer). Dit is een zeer positieve ontwikkeling, al maken de soms tegenstrijdige wensen vanuit verschillende plant- en diergroepen het voor de beheerder dan wel heel lastig om goede keuzen te maken!

Natuur en natuurbeheer in de komende decennia

Er lijkt een steeds grotere dynamiek in het natuurbeheer te komen. Nieuwe inzichten voor natuurbeheer en -beleid volgen elkaar steeds sneller op. Tegelijkertijd lijken de gevolgen voor de bestaande natuurgebieden relatief gering. Immers, veel natuurgebieden vormen een oase van rust en onveranderlijkheid. Slechts een enkeling,

De Levende Natuur 106 (3):134-137 (2005)

en vaak slechts als deze ingewijd is in de details van een natuurgebied, ziet de veranderingen in de natuur. Ook in de toekomst zullen veranderingen vooral buiten de natuurgebieden plaats vinden. De Ecologische Hoofdstructuur zal verder ontwikkeld worden, al kunnen we nu nog slechts hopen dat deze echt gereed zal komen en de bedoelde functie volledig zal waarmaken. De financiering van het natuurbeheer zal zeker anders worden, met een grotere rol voor de provincies.

In de afgelopen 20 jaar werd het natuurbeheer gekenmerkt door discussie met twee oude uitersten. Aan de ene kant het door veel wetenschappelijk onderzoek gestaafde streven naar een 'technocratisch' behoud en herstel van soorten en levensgemeenschappen. Anderzijds de roep om een natuur die 'groots en meeslepend' is in de vorm van bijv. grootschalige natuurlijke gebieden. Het OBN vormt een recente illustratie van deze technocratische aanpak, terwijl Oostvaardersplassen en Veluwezoom het prototype zijn van het 'wildernisbeheer'. Natuurmonumenten heeft getracht, conform de vastgestelde doelstellingennota (Natuurmonumenten, 1993), beide vormen van natuurbeheer in haar gebieden toe te passen.

Gezien de nadruk die bijv. de EU legt op soortenbehoud in haar Vogel- en Habitatrichtlijn zal de soortenbenadering ongetwijfeld van groot belang blijven. Tegelijkertijd is de uiterste consequentie hiervan dat soorten zich precies moeten gedragen zoals beheerders of beleidsmakers graag wensen om ingrijpen in de populatie te voorkomen. Zeehonden en Aalscholvers mogen niet te veel vis eten, ganzen en Smienten niet te veel gras, en Vossen mogen überhaupt niet te veel eten (van den Broek, dit nummer). Herintroductie, desnoods herhaald toegepast, hoort ook bij deze soortenbenadering, evenals aandacht voor steeds meer soortgroepen (van den Broek & de Groot, dit nummer) en zelfs genetische modificatie (Dekker & van Leeuwen, dit nummer).

Grote eenheden natuur waar natuurlijke processen dominant zijn zullen eveneens gewenst zijn, omdat de duurzaamheid van natuurkwaliteiten in kleine gebieden meestal gering is. In de toekomst zal door het uitbouwen van Nationale Parken (o.a. Veluwe, Utrechtse Heuvelrug, Drents-Friese Woud, Lauwersmeer) zich wellicht mogelijkheden voordoen om, mede door ecoducten e.d., grote aaneengesloten natuur te ontwikkelen met slechts weinig menselijke beïnvloeding en veel spontane processen. Grootschalige begrazing met min of meer wild levende herbivoren zal daarbij zeker een rol spelen (Piek, dit nummer). Ook de herstelpogingen van het Fochteloërveen (van der Heiden et al.; Altenburg et al., dit nummer) vormen een voorbeeld van het streven naar herstel van meer natuurlijk landschap al worden hiervoor waterhuishoudkundige technocratische hoogstandjes toegepast! Het is moeilijk te voorspellen welke benadering de komende decennia aan kracht zal winnen.

Rol Europa

De invloed van de EU-wetgeving op het Nederlandse natuurbeleid zal vermoedelijk nog veel sterker worden. Nog veel belangrijker echter wordt de indirecte invloed van de EU op de landbouw en daarmee op de natuurrijke cultuurlandschappen. Er is al heel veel gefilosofeerd over de landbouw van de toekomst en uiteraard zijn deze toekomstige ontwikkelingen voor de natuur van groot belang. Daarbij past de opmerking dat ook al zou de EHS volledig gerealiseerd zijn in 2018, deze toch slechts goed kan functioneren wanneer ook de gebieden rond de EHS voor veel levensgemeenschappen en soorten een geschikt habitat kunnen vormen. Grote delen van het landelijk gebied buiten de EHS zijn nu vanuit het oogpunt van biodiversiteit armoedig. Met relatief geringe aanpassingen in o.a. de landbouw kunnen sloten, bermen, houtwallen en zelfs graslanden weer voor veel soorten van belang worden. Deze gewenste 'basiskwaliteit' is niet alleen uit het oogpunt van biodiversiteit maar ook uit de optiek van leefbaarheid en natuureducatie van groot maatschappelijk belang. Natuurmonumenten hoopt dat dit besef de komende decennia aan kracht zal winnen. Daarbij geldt dat het natuurlijk onvermijdelijk is dat de landbouw van de toekomst gebaseerd zal zijn op duurzaamheid. Dekker & van Leeuwen (dit nummer) geven terecht aan dat Natuurmonumenten zich zal moeten bezinnen op haar rol in deze verbreding.

Graag noemen we hier ook een zelden gehoord internationaal fenomeen. Veel mensen zijn gewend om bij rijke en bijzondere natuur vooral aan het buitenland te denken. Te vaak wordt vergeten dat veel buitenlanders ook naar onze natuur komen om deze te bewonderen of er inspiratie op te doen voor vergelijkbaar beheer in eigen landen. Deze rol geldt bijv. voor de Oostvaardersplassen of de waddeneilanden, maar recent ook de Veluwezoom. Nederland heeft opvallend veel belangwekkende natuur waarvoor zij internationale verantwoordelijkheid draagt voor het behoud. Te denken is aan de kust met Waddenzee, Deltakust, estuaria en kustduinen. Maar ook aan laagveenmoerassen, natte heiden, benedenloopse rivierlandschappen en stuifzanden.

Rol recreatie in natuur

De komende decennia zal de behoefte aan natuur als voorwaarde voor leefbaarheid van ons land toe blijven nemen. De laatste jaren is er eveneens veel aandacht voor de positieve invloed van de natuur op de menselijke gezondheid. De natuur geldt als bron van ontspanning en rust (Schröder, dit nummer). We mogen hopen dat de natuur ook in de toekomst deze rol kan vervullen. Dat vraagt niet alleen om een goede toegankelijkheid van de bestaande natuur in ons land, maar vergt ook dat direct rond de steden voldoende mogelijkheden voor ontspanning in de natuur zijn. Nieuwe bossen in de Randstad komen tot nu toe niet erg van de grond of zijn zo saai of onveilig

De Levende Natuur 106 (3):134-137 (2005)

Alleen grote eenheden natuur kunnen voldoende ruimte bieden aan natuurlijke processen. Op de foto het Geuldal (foto: Natuurmonumenten).

dat er bijna niemand komt wandelen. Wij hopen dat bij een volgende terugblik zal blijken dat ook rond de steden imposante natuur is ontstaan. De toekomst zal leren of ook Natuurmonumenten daar dan een rol in zal spelen.
Binnen de landbouwgebieden ligt een groot potentieel aan recreatieve waarden. Om deze potentie te ontwikkelen zullen landbouwgebieden toegankelijker en aantrekkelijker gemaakt moeten worden. Veel van onze landbouwgebieden behoren nu immers tot de meest ontoegankelijke en tevens landschappelijk zwaarst uitgeklede gebieden van Nederland. Wil de landbouw een maatschappelijk volwaardige plaats in Nederland behouden dan is ook op dit vlak nog veel te doen.

Klimaatverandering

De te verwachten 10-90 cm rijzing van de zeespiegel (Baede, 2003) zal in de komende eeuw waarschijnlijk leiden tot het verdwijnen van veel platen en kwelders, de eventuele extra gevolgen van gaswinning nog daargelaten. Internationaal gezien zijn onze kustmilieus zeer waardevol, gezien de diverse habitats die door de EU als belangrijk zijn aangemerkt in de Habitatrichtlijn. Natuurmonumenten pleit in dat kader voor tenminste drie anticiperende acties:
• Compensatie van mogelijke verliezen in de Waddenzee door herstel van kustmilieus in het deltagebied. Initiatieven als het op een kier zetten van de Haringvlietsluizen zijn van groot belang.
• Herstel van brakke binnendijkse milieus. Juist binnendijkse brakke milieus zijn in Nederland vrijwel geheel verdwenen (De Levende Natuur 2004, jrg. 105 (4): themanummer zoet-zout) en deze typische specialiteit van een deltagebied als Nederland komt de komende eeuw ook buitendijks, bijv. in de vorm van aantasting van kwelders, onder druk te staan. De binnendijkse toename van brakke kwel door stijging van de zeespiegel betekent dat het wellicht eenvoudiger wordt om herstel te realiseren.
• Voortzetting van het dynamische kustbeheer. De stijging van de zeespiegel kan aanleiding zijn om de jongste initiatieven van dynamisch kustbeheer te stoppen. Wellicht is het door slimme plannen mogelijk om van de nood een deugd te maken en de zeewering sterker te maken en ook nieuwe natuur mogelijk te maken.

Evenals de kust zijn ook onze laagveenmoerassen van grote internationale betekenis. In laag Nederland zal ongetwijfeld de komende eeuw veel aandacht komen voor een ander waterbeheer. In dit kader is denkbaar dat ook een meer natuurlijk fluctuerend peil voor de laagveenmoerassen (Piek & Boosten, dit nummer) dichterbij komt en dat inlaten van gebiedsvreemd water (meestal rivierwater) zoveel mogelijk gestaakt wordt. Daarbij zal wel een groot probleem zijn dat de laagveenmoeassen, vroeger de laagst gelegen delen van het land, thans soms meters hoger zijn komen te liggen dan de omgeving. Oorzaak is de door steeds lagere waterpeilen optredende verbranding van veen in de omringende landbouwgebieden.
Tengevolge van hogere en onregelmatigere neerslag zullen onze rivieren en beken steeds meer te maken krijgen met bergingsproblemen. Het opnieuw inrichten van riviermoerassen langs de rivier kan van groot belang zijn voor de veiligheid van woongebieden en een grote bijdrage leveren aan het herstel van typisch Nederlandse levensgemeenschappen. Onvoorspelbare piekbergingen gedurende de zomer zullen resulteren in meer hoog dynamische voedselrijke omstandigheden.

Slotopmerkingen

Met de komst van het Natuurbeleidsplan is een meer offensief natuurbeheer tot stand gekomen. De laatste 15 jaar is niet meer alleen verlies geleden, maar zijn ook winstpunten te noteren geweest. De artikelen in dit themanummer laten alle een stukje zien van die winst- en verliesrekening. Vaak wordt gedacht dat de tijden van grote veranderingen in natuur en natuurbeheer achter ons liggen. Bovenstaande voorbeelden geven echter aan dat ook de komende decennia nog veel ingrijpende veranderingen plaats zullen vinden, al zal veel sluipenderwijs gaan. Saris (dit nummer) en Dekker & van Leeuwen (dit nummer) geven aan dat zij de komende decennia een belangrijke taak voor Natuurmonumenten zien in het debat over de natuur in Nederland maar eveneens over Ruimtelijke Ordening e.d. Met de door Saris bepleite (betere) bundeling van de krachten kunnen we het alleen maar eens zijn, waarbij we de vorm die dat zou moeten krijgen in het midden laten. Honderd jaar geleden moesten gebieden fysiek veilig worden gesteld door aankoop. Over 100 jaar is dat wellicht niet meer het geval. Het beheer zal desondanks ook over 100 jaar ongetwijfeld nog voor veel uitdagingen staan om de natuur in ons land overeind te houden. Zeker is dat de natuurgebieden die Natuurmonumenten thans in beheer heeft ook over 100 jaar van groot belang zullen zijn voor de biodiversiteit in Nederland en tevens voor veel mensen nog een bron van inspiratie zullen zijn.

Literatuur

Baede, A.P.M., 2003. Klimaatsverandering in Nederland De Levende Natuur 104 (3): 70 - 74.
Bruin, D. de, D. Hamhuis, L. van Nieuwenhuijse, W. Overmars, D. Sijmons & F.W.M. Vera, 1987. Ooievaar. De toekomst van het rivierengebied. Uitgave Stichting Gelderse Milieufederatie.
Gorter, H.P., 1986. Ruimte voor Natuur. Uitgave Natuurmonumenten, 's-Graveland.
Jong, M.Th.M. de, 2002. Scheidslijnen in het denken over natuurbeheer in Nederland. Een genealogie van vier ecologische theorieën.
Ministerie van LNV, 1990. Natuurbeleidsplan. Uitg. Ministerie van LNV, Den Haag.
Natuurmonumenten, 1993. Het beheer van de terreinen van de Vereniging Natuurmonumenten. Hoofdlijnen met toelichting. Uitgave Natuurmonumenten, 's-Graveland.
Westhoff, V., 1945. Biologische problemen der natuurbescherming. In: Verslagen van de Natuurbeschermingsdag van de NJN te Drachten: 18 - 30.
Windt, H. van der, 1995. En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990. Uitg. Boom, Amsterdam/Meppel.

Summary

100 years of changes in nature management
The development of nature management in the nature reserves of Vereniging Natuurmonumenten is described. During the first 50 years continuation of the former (agricultural) use was dominant within the reserves. The last 50 years a more scientific base of nature management developed, strongly stimulated by the search for solutions for problems like acification, eutrophication and lowered water tables. For the next 100 years the authors expect that apart from spatial planning which was a major issue also during the past century, biodiversity from an international point of view (Habitat and Bird Directives) and climatological changes will strongly affect nature management.

H. Piek & dr.B.F. van Tooren
Vereniging Natuurmonumenten
Postbus 9955
1243 ZS 's-Graveland
e-mail: h.piek@natuurmonumenten.nl
e-mail: b.vantooren@natuurmonumenten.nl